

על תפקידם וזיהויים של ביצורי יוסף בן־מתתיהו בגליל

מרדכי אביעם

תיאור הקמתם ומיקומם של 'מבצרי' הקנאים בגליל מופיע בשני מקורות כמעט זהים: 'תולדות מלחמת היהודים נגד הרומאים', ב, כ, ו (574-573) ו'חיי יוסף', לב (187-188). הרשימות של שמות המבצרים נשתמרו בחלקן בצורה משובשת, אך אין כוונת המחבר להיכנס לתחום הטקסט ונוסחיו.

תרגום עברי	חיי יוסף 187-188 *	מלחמת היהודים, ב' 574-573
		בגליל התחתון:
יוטפטה = יודפת	Ἰωτάπατα	Ἰωτάπατα
באר שבע	Βηρσουβαί	Βηρσαβέ
צלמין	Σελαμήν	Σελάμην
כפר איכו (מלח) כפרתא (חיי יוסף)	Καφαράθ (Κώμος)	Καφαρεκχώ
יפה (חיי יוסף: פפה) = יפיע	Παφά	Ἰαφα
סיגוף (חיי יוסף: סוגני)	Σωγαναί	Σιγώφ
הר תבור	Ἰταβύριον ὄρος	Ἰταβύριον ὄρος
טריכיא	Ταριχέα	Ταριχαιά
טבריה	Τιβερίας	Τιβερίας
המערות סביב אגם גניסר (מלח)	Ἀρβήλων σπήλαιον	Τὰ περὶ Γεννησᾶρ λίμνην σπηλαια
מערת ארבל (חיי יוסף)		

* הרשימה ביחיי יוסף ניתנה בסדר שונה: גולן, גליל עליון, גליל תחתון. כן ישנם שינויים אחדים בתוך הרשימה.

תרגום עברי	חיי יוסף 188-187	מלחמת היהודים, ב' 574-573
<p>סלע עכברה (חיי יוסף): עכרבה) צפ (= צפת?) ימנית (חיי יוסף: ימניה) מירו (חיי יוסף: אַמירות)</p>	<p>Ἀχαράβη Ἰάμνια Ἀμηρόθ</p>	<p>בגליל העליון: Ἀχαβάρων πέτρα Σέπφ Ἰαμνεῖθ Μηρώ</p>
<p>סלווקיה סוגני גמלה צפורי</p>	<p>Σελευκεία Σωγάνη Σέπφωρις</p>	<p>בגולן: Σελευκεία Σωγαναία Γάμαλα (וכן צפורי וגוש חלב, שבוצרו בידי תושביהן)</p>

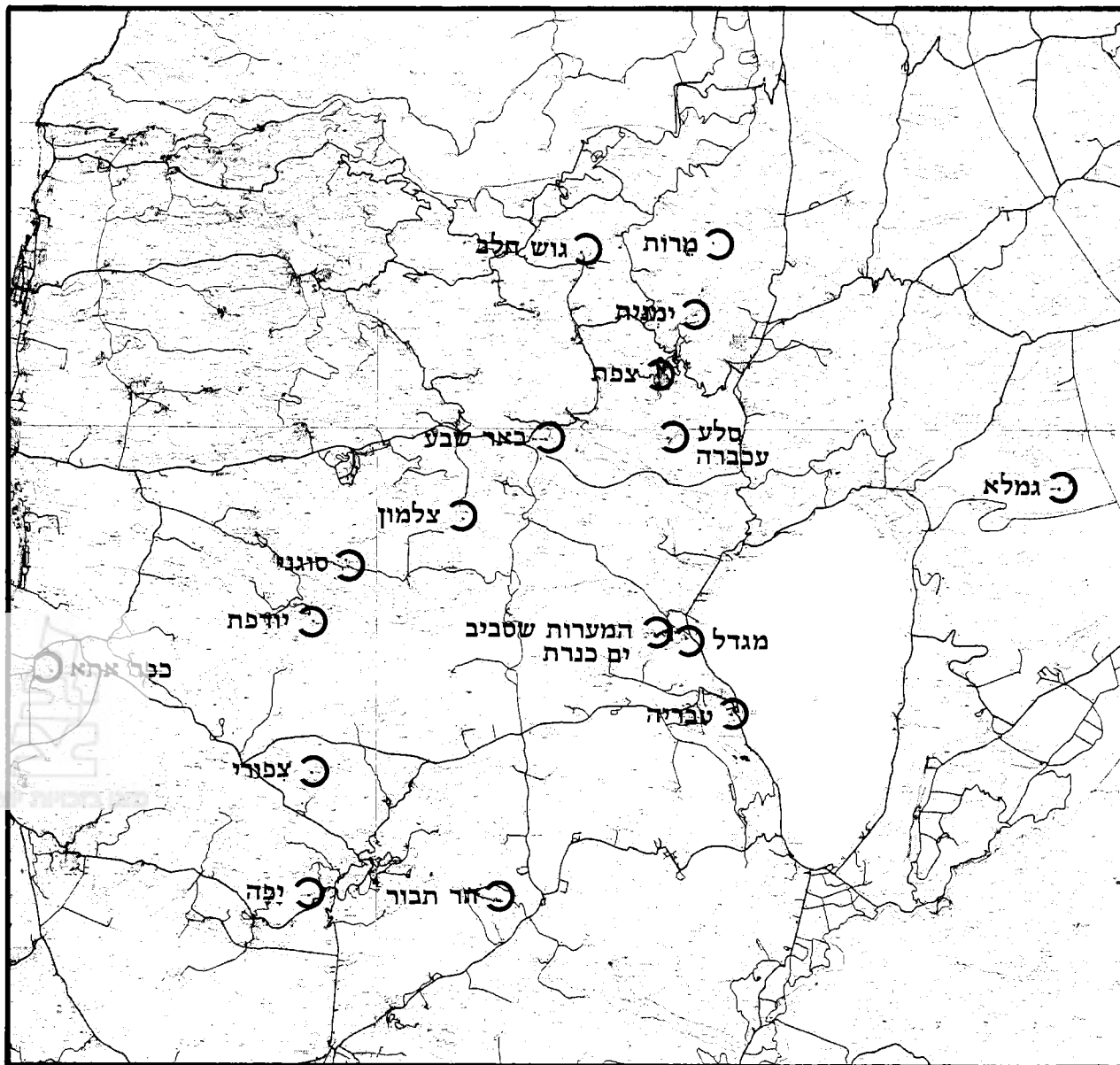
חוקרים אחדים עסקו בנושא זה;¹ עיקר דיוניהם נסב על זיהויים של האתרים, והוויכוחים התמקדו בזיהוי אתרים בעייתיים, כגון כפר איכו, מירות, סלווקיה ועוד. התפיסה המקובלת שנהגה במחקר עד לשנים האחרונות, ומקובלת על רבים עד היום, היתה זו של מיכאל אבי-יונה,² שהודגשה מחדש על-ידי מנשה הראל. תפיסה זו ראתה במבצרי יוסף מערכת מצודות ויישובים מבוצרים שהוקמו על-ידי יוסף בן-מתתיהו במערך של שני משולשים, ואשר תפקידם היה 'לחסום את דרכי הגישה אל האויב, לקיים תצפית וקשרי איתות בין המבצרים... ולשלוט בתצפית אל בסיסי האויב'.³

תפיסה זו מניחה שהמבצרים אורגנו על-פי שיקולים אסטרטגיים של מצביא צבאי שלרשותו עומד צבא מאורגן. אך לא כך היו הדברים לגבי יוסף בן-מתתיהו וצבאו. שכן גישה ממין זה מחייבת גם את הלוחמים במבצרים לנקוט פעולות התקפה יזומות ומתוכננות בשדה הקרב הפתוח, כי אחרת – מה טעם יש בתצפית למרחקים אל בסיסי האויב ובחסימת דרכי הגישה? ואילו בפועל אין אנו מוצאים כל ביטוי לקיום גישה התקפית כזו בשלבים השונים של מהלך המרד בגליל.

1 מ' אבי-יונה, 'המבצר החסר של יוסף בן-מתתיהו', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 302-303; מ' הראל, 'מבצרי הקנאים בגליל', כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 203-213; ד' בריג, "כפר אתא" המבצר החסר של יוסף בן-מתתיהו, ארץ-ישראל, ט (תשמ"א), עמ' 391-395.

2 ראה: אבי-יונה (לעיל, הערה 1).

3 הראל (לעיל, הערה 1), עמ' 205; B. Bar Kochva, 'Notes on the Fortresses of Josephus in Galilee', *Israel Exploration Journal*, 24 (1974), pp. 108-116

בצלאל בר-כוכבא דחה את הגישה הטוה מערך של מבצרים שולטים, עם קשר-עין ביניהם.⁴ הוא הדגיש את העובדה, כי חלק מהנקודות הנזכרות על-ידי יוסף בן-מתתיהו הן יישובים כפריים או עירוניים שחוזקו ובוצרו. אולם אין הוא מעלה דעה אחרת מזו שהוזכרה לעיל באשר לתפיסה ולגישה הצבאית העקרונית שהביאה להקמתם של המבצרים.

4 בר-כוכבא (לעיל, הערה 3). דעה דומה ראה גם י' לוינסקי, 'מסעו של אספסיאנוס מעכו ליודפת', מערכו של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 101-115.

דעה שונה העלה זאב ספראי, הרואה במערך הביצורים התארגנות לקראת פלישה רומית מוגבלת בכוחה.⁵ ספראי מדגיש שחלקים ניכרים מקרב הציבור היהודי בגליל לא שיתפו פעולה עם המורדים, ולכך היו השלכות מכריעות על המערכה על הגליל, וכפי הנראה גם על תכנון מערך ההגנה.

בחמש השנים האחרונות ערך המחבר סיוורים וסקרים רבים ברוב האתרים המזוהים כביצורי יוסף בן-מתתיהו, שהובילוהו לדעה שונה על אודות מהותם של מבצרים אלה וההכנות למרד בגליל.⁶

נראה כי בכל המקרים (למעט אחד) אין המדובר בהקמת מבצרים, אלא במלאכת ביצורם, חיזוקם והכנתם של יישובים קיימים לקראת המהלכים הצפויים לבוא.⁷ בחירת היישובים נעשתה בעיקר בשל מיקומם בלב אזור יהודי ובאתרים שנוח לבצרם, בלי להקפיד על קשר-עין ביניהם, או על ארגונם במערכת של חסימות דרכי-גישה. פירוש זה מבוסס על התפיסה שאין להניח כי המורדים תכננו מהלכים צבאיים התקפיים המחייבים תצפית אל עבר שטחי האויב; גישתם היתה שונה ומטרתה — הגנתית בעיקרה: ריכוז הכוחות התומכים במרד בתוך היישובים המבוצרים, הגנה עליהם ולחימה בתוכם, כדי לעכב את הרומים ולהרוויח זמן ככל שניתן; וזאת, כנראה, בצפייה לאירוע כלשהו שיהפוך את הגליל — התערבות גורם זה, כמו הפרתים,⁸ או עזרה מן השמים (כדומה להצלתה של ירושלים במסע סנחריב בשנת 701 לפני-הספירה, מאורע שטבע רושם רב בתודעת העם).⁹ דומני שאם נקבל שזו היתה גישת מפקדי המרד בגליל, נבין בצורה נכונה יותר את תפישת היישובים המבוצרים, מספרם הרב ודרכי הכנתם לקראת המרד.

המבצרים וזיהויים

כדי לעקוב אחר קווי מחשבה אפשריים אלה, אשר עשויים היו להנחות את מארגני המרד בגליל, נעבור בזה אחר זה על האתרים הנזכרים ברשימת יוסף בן-מתתיהו. תוך כדי כך נביא הצעות-זיהוי חדשות לשניים מהיישובים שמזכיר יוסף בן-מתתיהו ונחזק הצעות-זיהוי של שני יישובים נוספים.

יודפת

האתר זוהה כבר בעבר עם חורבת ג'פת, השוכנת למרגלותיו הצפוניים של הר-עצמון (ג'בל יַדְפָּה). יישוב זה הינו דוגמא מובהקת לאתר שאין ממנו קשר-עין אף לאחד משאר האתרים. מ'

- 5 ז' ספראי, 'תולדות הישוב בגליל בתקופת המשנה והתלמוד', סקירה חודשית, 2 (1980), עמ' 30-35.
- 6 הסיורים, בחלקם, נערכו במסגרת קורסי מדריכים של החברה להגנת הטבע. תודתי נתונה לצבי מעוז שהשתתף ברוב הסיורים, וחלק מהרעות שיובאו להלן הוא פרי דיונים ויכוחים משותפים.
- 7 גישה דומה מציג ז' ספראי, 'מערכות הבטחון הפנימי בעיר היהודית בתקופת המשנה והתלמוד', קתדרה, 22 (טבת תשמ"ב), עמ' 43-50.
- 8 בעניין זה ראה: מרינה פרצי, 'הקשרים בין היהודים לפרתים בעיני יוסף בן מתתיהו', א' רפפורט (עורך), יוסף בן מתתיהו, היסטוריון של ארץ-ישראל בתקופת ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117-131.
- 9 ראה: יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים, י, ב. עוד על הציפייה לנס ראה: א' רפפורט, 'יוחנן מגוש חלב בגליל', יוסף בן מתתיהו, היסטוריון של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 215.

יודפת

הראל, שהבחין בקושי שעובדה זו מציבה בפני שיטתו, פתר אותו בכך שמיקם את נקודת התצפית של היישוב בפסגתו של הר־עצמון.¹⁰

בגבעת יודפת עצמה ניתן להבחין בשרידי חומה, המקיפה את פסגת הגבעה ולה כמה מגדלים רבועים (ראה תכנית ותרשים). בתוך השטח התחום ובמורדות המזרחיים של הגבעה ניכרים שרידי קירות של מיבנים פרטיים וחלקי מיבנים שנחצבו בסלע הטבעי (יודפת ה'תחתית', המשתרעת ממערב לגבעה, היא כפי הנראה יישוב מאוחר יותר, מן המאה השנייה-שלישית לספירה ואילך, שהחליף את מקומה של העיר העליונה שנהרסה לחלוטין על-ידי הרומים בתום המצור).¹¹ בכל שטח הגבעה חצובים בורות-מים רבים שהכילו כמות גדולה של מים, שאיפשרה את קיומם של התושבים בימי המצור הארוכים ואת הפגנת שפע המים שכרשותם שערכו לפני הרומים.¹² בורות ומערות אלו מתקשרים גם לסיפור מחבואו של יוסף מפני הרומים עד נפילתו בשבי. במקום נערך סקר קצר על-ידי משלחת בראשותו של א' מאירס.¹³ בבדיקה שטחית שנעשתה בצמוד לחומה התגלו חרסים, וביניהם סיר-בישול שלם מן המאה הראשונה לספירה.

10 בפסגת הר־עצמון נסקרה על-ידי כותב שורות אלו מצודה רבועה (כ־30×30 מטר) בעלת חומת סוגרים שרוחבה כ־4 מטר. השער כנראה בפניה הדרום-מערבית. מרבית החרסים שנאספו הם מתקופת הברזל (כנראה משלביה האחרונים). למרגלות הקיר הצפוני ישנה מערת-קברים מן התקופה הרומית. לפי הממצא וגם לפי טיב השרידים, נראה כי מצודה זו אינה שייכת לתקופת יוסף בן-מתתיהו (גם במערכה שהתנהלה במקום בזמן מסעו של קסטיוס גאלוס לא מוזכרת מצודה כלשהי).

11 ראה: יוסף בן-מתתיהו, מלחמות, ג, ז, לו.

12 שם, שם, יג.

E. Meyers, 'The Meiron Excavation Project: Archeological Survey in Galilee and Golan, 1976', 13

E. Meyers, גם, וראה גם, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 230 (1978), pp. 1-24

'Survey in Galilee', *Explor*, 3 (1977), pp. 7-17

באר־שבע הגלילית

באר־שבע

היישוב יושב על ראש גבעה המתנשאת בקצה המזרחי של בקעת בית־הכרם, הנקרא בקעת חנניה. בצילום־אוויר או כמבט מפסגתו של הר־כפיר שבגוש הרי־מירון ניתן לראות בפסגת הגבעה קווי־חומות היוצרים מיתאר ריבועי. על התל, בהקפו, אפשר לראות שרידי קירות עבים, ושרידי בנייה בתוך מיתאר החומות. קשה לתארך שרידים אלו ללא חפירות, כיוון שמימצא החרסים על פני השטח הוא רב־גוני – מתקופת הברזל, התקופה הפרסית, ההלניסטית, הרומית, הביזאנטית והערבית. החרסים מתקופת בית־שני הם רבים; ורבים במספרם, בדומה ליודפת, הם בורות־המים. אצל יוסף בן־מתתיהו משמשת באר־שבע כנקודת־ציון גיאוגראפית לגבולותיו של הגליל.¹⁴ כאשר בודקים את נקודות־הציון הגיאוגראפיות שבהן משתמש יוסף, רואים כי הוא בוחר למטרה זו אך ורק בשמות יישובים מאוכלסים, ולא בנקודות־ציון טבעיות (לבד מנקודות בולטות במיוחד, כמו הירדן או הכרמל). דומה כי יש בכך משום סיוע לקביעתנו כי באר־שבע היתה אכן יישוב מאוכלס בימי יוסף, והמבצר שבנה במקום היה בעצם ביצור של יישוב קיים. כמאתיים שנה מאוחר יותר אנו מוצאים שנקודת־הציון הגיאוגראפית של גבול הגליל היא כפר־חנניה, הנמצא למרגלות גבעת באר־שבע.¹⁵ ייתכן כי 'נדידת גבול' זו באה עקב נטישתו של היישוב בגבעת באר־שבע בתום המרד.

14 מלחמות ל ג, ג, א.

15 משנה, שביעית ט ב.

צלמון

צֶלְמִין

האתר שוכן על תל קדום בגדתו המזרחית של נחל צלמון, בפאתו הדרומית של הכפר הבדווי ואדי סאלאמה. כל שטחו של התל מעובד כיום על-ידי תושבי הכפר. גם יישוב זה, בדומה ליודפת, נמצא בשטח נמוך ואין ממנו קשר-עין לשאר הביצורים.

במקום אפשר לראות שרידי מצודה מלבנית המצויה במרכזו של התל, אך לפי השרידים בשטח, נראה כי זו מצודה מימי דהר אל עומר, במאה הי"ח. מימצא החרסים בתל מראה על יישובו בתקופת הברונזה הקדומה והתיכונה, תקופת הברזל, התקופה הפרסית, התקופה ההלניסטית, הרומית, הביזנטית והערבית. גם כאן מימצא החרסים מימי בית-שני מאפשר את הזיהוי עם המבצר. במורדות סביב התל חצובים בורות-מים רבים. יוסף בן-מתתיהו אינו מספר על מלחמה בסביבות צלמון, אבל אולי מרמז על כך מאמר המשנה — 'יורדת הצלמין כזבה בשעת פולמוס'¹⁶. אפשר שדברים אלו מצביעים על מערכה מצומצמת כלשהי שהתנהלה בזמן המרד סביב צלמון, ובמהלכה כיזבו מי הנחל או מי האמה.¹⁷

כפר איכו (כפרתא)

שם זה, המופיע ב'מלחמת היהודים', מצוי בספר 'חיי יוסף' בצורה 'כפרתא'. חילופים אלו והקושי

16 פרה ט ב.

17 לאחרונה, נתגלתה בתל צלמון כתובת יוונית קצרה על-גבי מיכסה של ארון-מתים מאבן. ש' אפלבוים מתארך את הכתובת, שקריאתה קשה, למאה הראשונה לספירה ומציע לראות בה כתובת-קבורה של מפקד מכותות העזר של הלגיונות הרומיים שכבשו את הגליל, אף-על-פי שאפשריים גם פירושים אחרים. הכתובת, שהתגלתה על-ידי כתב שורות אלו, תפורסם בידי אפלבוים בגליון הקרוב של *Scripta Classica Israelica*.

בזיהוי המקום הביאו לזיהויים שונים. אבי־יונה, שהסתמך על הצורה 'עפרתא', זיהה את המקום כחורבת א־טייבה שבין ציפורי ליודפת, על־פי הנוהג לשנות שמות מן השורש עפר (השד) לטייבה (הטובה).¹⁸ מ' הראל זיהה אותה בכוכב־הירדן.¹⁹ ב' בר־כוכבא התנגד לזיהוי זה, אך לא העלה הצעה אחרת.²⁰ ד' בר"ג הציע לזהות את מקומו של היישוב בכפר־אתא.²¹

יפה

סביר הוא הזיהוי המקובל עם הכפר הערבי הגדול יפיע, במבואותיה של נצרת. הכפר ניצב על שרידי כפר יהודי גדול, שבו התגלו שרידי בית־כנסת מתקופה מאוחרת יותר. היישוב היהודי נפגע קשה באחד המאורעות הטראגיים של המרד בגליל (וראה להלן).

סיגוף (סוגני)

הזיהוי המקובל של סיגוף הוא עם הכפר הערבי סכנין, הבנוי כפי הנראה על חורבות יישוב יהודי קדום. במקום לא נערכו חפירות או סקרים, והתפרשותו הנרחבת של הכפר המודרני מקשה על נסיונות זיהוי מדויקים. ב' בר־כוכבא מתנגד לזיהוי זה וטוען כי יש לחפש את היישוב דרומית־מערבית ליודפת, אך אין הוא מציע אתר אחר.²²

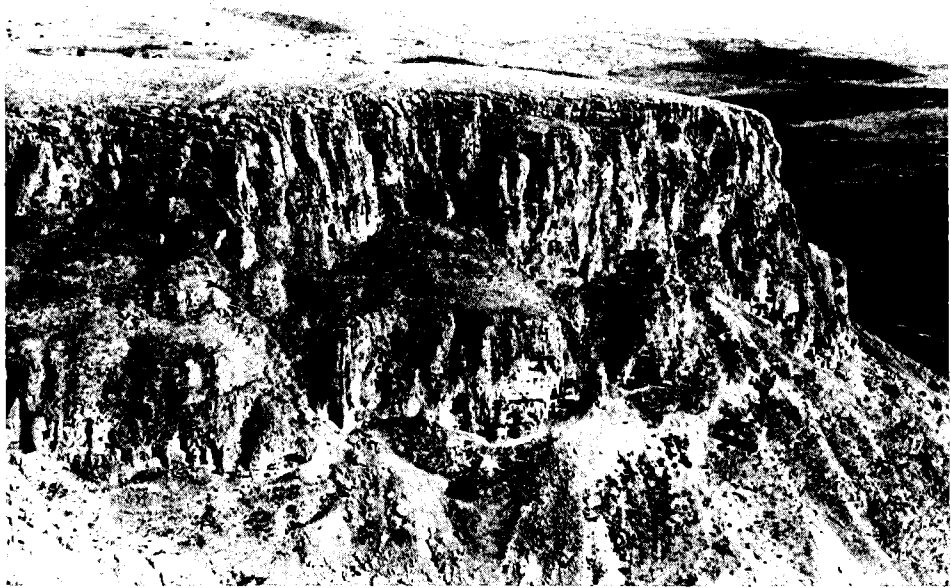
הר־תבור

אין ספק שהמדובר הוא בהר־תבור, אשר שימש כמבצר כבר בימי 'המלחמה הסורית' בין התלמיים לסלבקים,²³ במאה השלישית לפני־הספירה. אצל יוסף בן־מתתיהו מוזכר ביצור מאסיבי שהקפף תחום נרחב. בשטח נראים קטעים של חומה המקיפים את פסגת ההר וסוגרים שטח של כ־400 דונאם. יש המתארכים חומה זו לימי המרד,²⁴ אך ראוי להדגיש כי טרם נערכו חפירות ארכיאולוגיות לאמת סברה זאת. יוסף מזכיר במקום בורות־מים רבים, ואכן יש בורות בפסגה; אך עקב השימוש הרצוף בהם במשך הדורות, לא ניתן לתארך בורות אלו. נזכיר רק כי לדברי יוסף בן־מתתיהו, הצמא היה הגורם שהכריע את אחרוני הנצורים בהר.

טריכיָה

הזיהוי המקובל הוא עם העיר היהודית מגדל, ששכנה על חוף הכנרת מצפון לטבריה. במקום נעשו חפירות מצומצמות על־ידי קורבו ולופרדה, ונתגלו שרידים של העיר.²⁵ עד היום לא נחפר ולא אותר, ולו קטע אחד מביצורי העיר.

18 אבי־יונה (לעיל, הערה 1).
 19 הראל (לעיל, הערה 1).
 20 בר־כוכבא (לעיל, הערה 3).
 21 בר"ג (לעיל, הערה 1).
 22 בר־כוכבא (לעיל, הערה 3).
 23 Polybius, V, 70, 6
 24 א' זהרונ, 'סיור לאורך החומה מימי המרד הגדול', קרדום, 20 (1982), עמ' 77.
 25 V. Corbo, 'La Citta Romana Di Magdala', *Studia Hierosolymitana in Onore di B. Bagatti*, W.F. Albright, 'The Location of מגדל ראה גם: Jerusalem 1976, pp. 355-378
 Taricheae', *The Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem*, II-III (1921-1922), pp. 24-47

מצוק הר-ניתאי והמערות שבו

טבריה

גם בטבריה יוסף בן-מתתיהו ביצר, או חיזק את ביצוריה, של עיר יהודית גדולה שאין לה כלל יתרונות אסטראטגיים; להיפך, בגלל נחיתותה היה קושי רב בהגנה עליה. לשליטה בטבריה היתה חשיבות מכרעת לכוחו של היישוב היהודי בגליל ערב המרד.

המערות סביב גניסר (מערת ארבל)

הצעת הזיהוי המקובלת, של 'המערות סביב ים גניסר' (וב'חיי יוסף': 'הכפר של מערות ארבל'), היא במערות מצוק הארבל — קלעת אבן מען. אולם עד היום לא התגלו במקום שרידים מן המאה הראשונה לספירה, וגם החרסים מתקופה זו, שנמצאו למרגלות המערות, הם מועטים. יש רושם כי הצעת-זיהוי זו שהתקבלה ללא עוררין, הושפעה גם, ולא במעט, מרושם השרידים של המבצר הערבי מימי פחר א-דין המתנוססים במעלה הצוק. דומני שיש להעדיף הצעת-זיהוי אחרת — במקום המרוחק אך מאות מטרים מערבה ממצוק הארבל; הכוונה למערות הר-ניתאי. במצוקי הר-ניתאי ישנן מערות רבות דומות לאלו של הארבל (שני הרים אלו בנויים מאותה תצורה גיאולוגית). מצב השתמרותן של מערות הר-ניתאי הוא גרוע לאין ערוך מאלו של הארבל, וזוהי אולי הסיבה שרוב הסוקרים התעלמו מהן. בסקר קצר שנערך במקום ב-1978, נמצאו למרגלות המערות חרסים רבים מן המאה הראשונה לספירה, כלומר מסוף ימי בית-שני. נסקרו גם חלק מהמערות הנמוכות, שהגישה אליהן קשה, וניתן היה להבחין כי הן הורחבו והותאמו למגורי-אדם.²⁶

מעל המצוק, בשטח המישורי של הר-ניתאי, ישנה חומה מאסיבית שהשתמרה היטב.²⁷ רוחבה 2.20 מטר ואורכה כ-150 מטר והיא סוגרת את קצה שלוחת ההר. בחומה ניכרים שמונה מגדלים עגולים הפונים החוצה (מערכה), אך לכל אורכה אין רואים אפילו פתח אחד. השטח התחום על-

26 הסקר נערך על-ידי צ' לדרמן והמחבר, במסגרת סקר חירום בנוש צלמון מטעם אגף העתיקות.

27 ראה: צ' גל, חדשות ארכיאולוגיות, מו (תשל"ג), עמ' 2-3.

מצוק הר־ניתאי והחומה הסוגרת את קצה השלוחה, מבט מחורבת ארבל

ידי החומה הוא טרשי, ולא נעשו בו פעולות פילוס ויישור. כמ־כך לא נתגלו בו שרידי בנייה או חרסים. היות שטח זה ריק ממיבנים, העדר פתח בחומה וכיוון המגדלים — כל אלה מפריכים את הטיעון כי זהו מחנה הורדוס שנבנה בעת המצור שהוטל על הקנאים, שהתבצרו במערות הארבל בחורף 38-39 לפני־הספירה.²⁸ עובדות אלו מצביעות על כך שהקשר היחידי שיש לחומה ולשטח התחום על־ידה הוא אל המערות שבמצוק. ניתן להניח כי בעבר, כאשר השתמשו במערות ותיחזקו אותן, עלה שביל ממרגלות המצוק דרך המערות אל החומה (בדומה לשביל הקיים במצוק הארבל), והחומה היתה הקו הראשון של מגיני המערות. לאחר נטישת המקום, נפגע המצוק קשה, ובהתמוטטות נעלמו מרבית המערות והשביל. לא מן הנמנע הוא כי גם מערות הארבל היו חלק מהמערכת שיוסף בן־מתתיהו ביצר וכינה 'המערות שסביב ים גניסר'. או 'הכפר של מערות ארבל' (חיי יוסף), אך קיומם של החומה והשרידים מעידים שעיקר הביצור היה במצוק של הר־ניתאי. הימצאותו של יישוב יהודי קדום לרגלי הר־ניתאי תומכת בטענתנו זו. המדובר הוא בחורבת ורדים (נ.צ. 19622481), שבה התגלה משקוף עם עיטור של נשר — כפי הנראה שריד של בית־כנסת. במקום נמצאים שרידים של מיבנים פרטיים, בית־כד, סרקופגים ובמרכז הכפר שרידי מיבנה ציבורי — בית הכנסת (?) — ובו פזורים פריטים ארכיטקטוניים.²⁹

סלע עכברה

הזיהוי המקובל הוא בכפר הערבי עכברה, כשני ק"מ דרומית לצפת. בין בתי היישוב התגלו בעבר שרידים של מיבנה ציבורי, כפי הנראה בית־הכנסת של היישוב היהודי הקדום עכברי, המוזכר במקורותינו.³⁰ הצעת־זיהוי זו אין לה, לדעתנו, על מה לסמוך. הכפר ממוקם במקום נמוך מאוד,

28 על דעה זו ואחרות ראה: א' יצחקי, 'מבצר ארבל', מדרך ישראל, כרך גליל תחתון וארץ כנרת, ירושלים 1978, עמ' 149.

29 ראה: י' ברסלבי, לחקר ארצנו; עבר ושרידים, תל־אביב תשי"ד, עמ' 76.

30 ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים 1945, עמ' 129-130.

סלע עכברה' – המצוק בנחל-עכברה והמערות שבו. למרגלות המצוק – חורבת סלע

והגישה אליו קלה ונוחה מכל הכיוונים. משלחת שעסקה בסקר ובחפירות בגליל שמה לבה לעובדה זו, וחבריה יצאו לחפש את ביצורי עכברה על-פני הרמה המשתרעת מעל הכפר, ממזרח לו.³¹ ברמה שטוחה וסלעית זו לא נמצאו כל שרידים ארכיאולוגיים, מלבד ח'אן ערבי קטן. מכאן באו חברי המשלחת למסקנה קיצונית, כי יוסף בן-מתתיהו לא ביצר כלל את עכברה; ולפיכך יש לשאול, האם אכן היו קיימים כל הביצורים שהוא מזכיר?

אלא שיוסף מזכיר את שם המקום המבוצר כ'סלע עכברה', ולא עכברה. דומה כי יש לחפש את המקום במצוק נחל עכברה, בדומה למצוקי הר-ניתאי וארכל.³²

כשני ק"מ דרומית לכפר עכברה, מעל אפיק הנחל ממזרח, נמצאת 'חורבת סלע'. זוהי תורבה קטנה המכוסה בחלקה באבנים שהתדרדרו מן המצוק. מעל חורבה זו מתנשא מצוק העכברה לגובה של עשרות מטרים, ובו מערה גדולה וכמה מערות קטנות; תצורת הסלע דומה מאוד לזו של הר-ניתאי וארכל.

בגלל קשיים אובייקטיביים, לא ניתן לאסוף חרסים במערות ובחורבה, אך שילוב זה של מערות במצוק ויישוב למרגלותיהן מזכיר את ביצורי הר-ניתאי, וייתכן כי זהו מקומו של סלע עכברה.

צָפָּ (צפת?)

מקובל הזיהוי של המקום עם גבעת המצודה בצפת. השרידים הצלבניים מכסים את כל הגבעה ואינם מאפשרים זיהויים של שרידים קדומים. מערת קברים מן התקופה הרומית שנתגלתה בצפת מרמזת אולי על קיום יישוב במקום בתקופת בית-שני.

31 A.C. Sundberg, 'Josephus' Galilee revisited', *Explor*, 3 (1977), pp. 44-54

32 אזכור ראשון של סלע עכברה בהקשר למצוק, אך ללא פירוט, ראה: מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 142.

ימנית

האתר מזוהה כחורבת יבנית, ששמה הערבי שמר על השם הקדום.³³ לאחרונה נעשו במקום עבודות-עפר נרחבות ונתגלו שרידי מיבנים וחרסים מראשית התקופה הרומית, התקופה הביזנטית והתקופה הערבית.³⁴ במקום נמצאת מערה המיוחסת, לפי המסורת, למקום קבורתם של אביי ורבא. אך אין זו מערת-קברים עתיקה כלל, אלא מנהרה ארוכה, בעלת חתך משולש, המובילה לאולם ענק שרובו מכוסה בשפכים, והיא שימשה כפי הנראה כמערכת-אחסנה גדולה.

מרות

עד לאחרונה זוהתה מרות כמירון, אך איש לא יכול היה להצביע על המקום המדויק של הביצור. בפסגת הר-מירון אין שרידים מתקופה זו, אלא מצודה מתקופת הברזל. הכפר הקדום מירון אינו מבוצר כלל. מיבנה מאסיבי שהתגלה במעלה הכפר שיך לתקופה הרומית המאוחרת.³⁵ לאחרונה הציע צבי אילן לזהות את המקום בכפר הערבי הנטוש מרוס שבגליל המזרחי (ג.צ. 19982705), והצעתו נראית. במקום נראים שרידי מיבנה גדול, כפי הנראה בית-כנסת, שרידי יישוב וחפיר חצוב בסלע.³⁶

סלווקיה

אבי-יונה זיהה את המקום עם הכפר הסורי הנטוש סלווקיה (ג.צ. 222680).³⁷ הצעה זו סבירה ומקובלת על חוקרי הגולן כיום, אך היא טרם אומתה בצורה חד-משמעית.

סוג'י

אבי-יונה זיהה את המקום בכפר הסורי הנטוש יהודיה,³⁸ ואילו צ' מעוז מעדיף לזהות את המקום בתל של חושניה.³⁹

גמלה

לאחר החפירות הרבות שנערכו במקום, בראשותו של ש' גוטמן, הוברר מעל לכל ספק כי זיהויה של גמלה על-גבי 'שלוחת הגמל' בערוץ נחל דליות שבגולן הוא ודאי. כאן בוצרה עיר יהודית בקטעי חומות שנבנו בחופזה בין קירות הבתים החיצוניים.⁴⁰ בעיר התרכזו קנאים רבים ופליטים מיישובי הסביבה.

*

33 גם שמה של יבנה ביהודה מופיע דרך שגרה ביוונית כ-*Iamvía* וייתכן שהצורה העברית של הכפר הגלילי אף היא היתה מלכתחילה יבנה, או יבנית.

34 האתר נסקר על-ידי המחבר, מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים.

35 E. Meyers, *Excavations at Ancient Meiron, Massachusetts* 1981, pp. 79-80

36 צ' אילן, חדשות ארכיאולוגיות, עח (אפריל 1982), עמ' 6-7.

37 אבי-יונה (לעיל, הערה 1).

38 שם.

39 צ' מעוז, הישוב היהודי ובתי הכנסת בגולן, בית-ספר שדה גולן-קצרין 1982, עמ' 7.

40 ש' גוטמן, גמלא, תל-אביב 1981, עמ' 48-54.

נראה כי המסקנה העולה מסקירה זו היא כי בכל המקרים, להוציא את הר־תבור, אין מדובר במבצרים, אלא ביישובים כפריים או עירוניים מרכזיים שנעשו בהם פעולות הכנה לקראת מלחמה, כמו חציבת בורות־מים (יודפת, באר־שבע, צלמין, תבור), הקמת חומות (גמלה, יודפת, תבור, הר־ניתאי, באר־שבע [?]), חציבת חפיר (גמלה, מרות, יודפת [?]) ובניית מחסני־אגירה (יודפת, ימנית [?]). פעולות ביצור והתארגנות אלה לא נעשו זמן רב מראש, וניכר בהן חיפזון רב, כפי שמעיד יוסף על בניית החומה בתבור במשך 40 יום, וכפי שמעיד המימצא בחומת גמלה. מטרה חשובה של התארגנות זו היתה לנסוך בטחון בלוחמים וכאזרחי הגליל, כדי לגרום להם להצטרף אל מחנה המורדים. מיקומם של היישובים מראה כי יוסף בחר בדרך־כלל בנקודות מרכזיות בתוך קבוצות יישובים יהודיים. ארבעת האתרים של הגליל המזרחי – מרות, ימנית, צפת וסלע עכברה – נמצאים בלב יישובי הגליל המזרחי ושולי עמק החולה (גוש־חלב, שבוצרה על־ידי יוחנן בן־לוי, ריכזה את יישובי מרכז הגליל העליון); באר־שבע ריכזה את יישובי בקעת בית־הכרם; צלמון, סיגוף ויודפת – את יישובי מרכז הגליל התחתון; כפר איכו (אם נקבל את הצעתו של דן בר־ג) – את גוש אושא; מצוקי הר־ניתאי והארבל – את יישובי בקעת ארבל; התבור – את יישובי העמק; יפיע – את גוש היישובים שבדרום־מערב הגליל התחתון; סוגני וסלווקיה – את יישובי מערב הגולן. גמלה, ציפורי, מגדל וטבריה הינן קבוצת ערים שבוצרו בפני עצמן, כדי להגן על תושביהן הרבים ועל הפליטים הרבים שנמלטו אליהן בשעת סכנה. הביצור המרשים שעל התבור מהווה חריג, בהיותו מבצר מבודד ולא יישוב ממש.⁴¹ ייתכן כי היתה כאן כוונה לבסס ביצור מרכזי, מוגן היטב וקשה לכיבוש, שיעמוד אחרון בשעת צרה. מצוקי הר־ניתאי וסלע עכברה אף הם חריגים, ורק תכונותיהם המיוחדות הביאו לבחירתם, למרות שאינם מרכזיים ואינם מצויים בלב יישוב גדול. סביר להניח כי בבחירה הובאו בחשבון גם הנטיות הפוליטיות של תושבי היישובים ופרנסיהם, מידת הזדהותם עם המרד, וכן התשתית ההגנתית והכלכלית של המקום. כאשר מפרשים בצורה כזו את מערכת ההגנה שהקים יוסף בן־מתתיהו בגליל, אפשר גם להבין באופן אחר אחדים מן העקרונות שהינחו את מארגני המרד. אין אלה קורי־הגנה המתוחים מצירי הגליל, צופים אל בסיסי האויב וחוסמים את הדרכים, אלא יישובים מבוצרים, שאליהם מתרכזים בשעת צרה – בפרוץ הקרבות – תומכי המרד והקנאים הלוחמים. מיישובים אלו נשלח את המרד, ובהם נשמרה עצמאות זמנית של תושבי הגליל.

שיטת הלחימה של הקיסרים הרומיים אינה מתירה למעוזי־מרד ממין זה להתקיים. כל עוד יושבים מורדים במקום נידח בקצווי האימפריה, לא הסתיים דיכויו של המרד וקיימת סכנה לשלמותה של האימפריה. שמועות אודות מורדים המחזיקים מעמד זמן רב עלולות היו להתסיס מוקדי־מרד אחרים ולאיים על האימפריה כולה.

על כן הוטל על הלגינות התפקיד לדכא באופן החלטי כל נקודת התנגדות ולכבות כל זיק של מרד. הדוגמאות הבולטות לכך הן המאמץ האדיר שהושקע בכיבוש מכוור ומצדה, זמן רב לאחר

41 לדעת ז' ספראי, היתה על התבור עיר כבר בתקופה ההלניסטית וגם בימי יוסף. ראה: ז' ספראי, 'גיאוגרפיה הסטורית של הר תבור', קרדום, 20 (1982), עמ' 21-25. בשלב זה אין עדות ארכיאולוגית לקיומה של עיר על ההר.

שכבר נפלה ירושלים ויהודה כולה.⁴² בשנת 63 לפני-הספירה הפסיק פומפיוס את מסע הכיבוש של יהודה ולא המשיכו, עד שלא הכניע את מבצר אלכסנדריון החשמנאי.⁴³ אם נקבל את הדעה הגורסת כי מבצרי הגליל נבנו כמערכת צבאית לכל דבר (כדעתם של אבי-יונה והראל), יהיה עלינו גם לקבל את ההנחה כי היה בכוונת מנהיגי המרד ללחום, לעצור ולהתמודד פנים-מול-פנים במערכות פתוחות עם הלגיונות הרומיים. דבר זה מוטל בספק רב. מותר להניח כי גם בעלי הדעות הקיצוניות ביותר במחנה לוחמי החופש לא חשבו על מערכה פתוחה כנגד הצבא הרומי. גישתם היתה שונה: ברצונם היה להתיש את הרומים במלחמה ממושכת של מצור על עשרות נקודות מבוצרות; במשך זמן זה קיוו לשינוי כלשהו שיתרחש – נס בחסדי שמים או התערבות של הפרתים, כפי שכבר הוזכר לעיל. תפיסה זו של לחימה סטאטית מתוך מבצרים, שמקובל עלינו כיום כי אין לה סיכוי, אפיינה את החשיבה הצבאית היהודית בימי הבית השני. למעשה, גם מבצרי מדבר-יהודה הוקמו בימי החשמנאים והורדוס על-פי אותו עקרון. לא מערכת של מצודות הנסמכת על קשר-עין מתוך מטרה להקדים תקיפה, אלא מערכת שנועדה להתבצרות, הסתגרות וציפייה לשעת-כושר.⁴⁴ לכל היותר, ביקשה תפיסת המורדים לערוך גיחות מקומיות מן המבצרים נגד האויב החונה בשדה. תפיסה דפנסיבית זו היא שהביאה את יוסף בן-מתתיהו לכבד יישובים רבים בכל שטחו של הגליל היהודי.

על חסרונותיה של שיטה זו נוספה הימנעותם של מרבית תושבי הגליל מן המלחמה. עובדה זו התבטאה היטב במערכת הדמים על יפיע, שבה מנעו תושבי העיר, שהסתגרו מאחורי חומותיה, מיחידות הקנאים הנרדפים על-ידי חיילי הלגיון הרומי להיכנס לכפר, וזאת כדי להיכנע מאוחר יותר בפני המפקד הרומי.⁴⁵

למעשה, מתוך קרוב לעשרים היישובים המבוצרים בגליל ובגולן, התנהלו מערכות-מצור מוצרות ומלחמה בין הרומים לקנאים רק בחמישה: יודפת, טריכיאה, גמלה, יפיע ותבור. כל שאר היישובים המבוצרים והפרושים נפלו ללא קרב בידי הרומים. גם התאוששותו המהירה של הגליל לאחר המרד והפיכתו במאה השנייה לספירה למרכז היישוב היהודי בארץ-ישראל מצביעות אולי על הימנעות יישובים רבים מן המלחמה. אפשר ללמוד מכאן שהגליל נפגע בעת המרד פחות מיהודה. ואם אכן אלה היו פני הדברים, גרמה לכך הימנעותם של רוב התושבים ממלחמה. האם מותר להניח שהיתה בדבר ידם של מנהיגים מתונים, שראו בעיני רוחם את העתיד, צפו את הפגיעה ביהודה והכינו מקלט בטוח לתושבי האזורים שייפגעו ומרכז לשמירתה וחיזוקה של היהדות?

42 ראה מלחמות, ז, ו, א (תרגום א' שמחוני): 'והחליט לעלות על מכור ולשים עליו מצור כי נחץ היה מאוד לכבוש את המבצר פן יתעוררו רבים לשוב ולמרוד בבטחם במשגב חומותיו.'

43 שם, א, ו, ה. על דרך לחימתו של הצבא הרומי ראה: מ' גיחון, 'סודות הצלחתו של הצבא הרומי על-פי מלחמות היהודים ליוסף בן-מתתיהו', קתדרה, 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 3-22.

44 ראה: י' צפריר, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות, ח (תשל"ה), עמ' 41-53.

45 יוסף בן-מתתיהו, מלחמות, ג, ז, לא.